

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 903.23'1"634.3"-314.15(477.7)

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2020.31.220030>

Ольга Демченко
ORCID.ORG/0000-0001-5116-4273,
кандидат історичних наук, провідний фахівець
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(Україна, Одеса)
olyadem7@gmail.com

ПРО МОЖЛИВУ РОЛЬ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ФОРМУВАННІ АЗОВО-ДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація

Стаття присвячена виявленню ознак міграційного впливу на формування азово-дніпровської культури на початку 6 тис. до н.е. за матеріалами пам'яток типу Чапаєвка в Приазов'ї. Створена робоча схема розкриває основні критерії, які становлять доказову базу присутності в регіоні прийшлого населення. Унікальний набір кременевого технокомплексу азово-дніпровської культури етапу Ia та поява плоскодонної кераміки з гребінцевим орнаментом дозволяє припустити зв'язок населення з неолітичними культурами Південно-Східної Європи. Кожен блок схеми був проаналізований з урахуванням археологічних та природно-кліматичних характеристик.

Ключові слова: міграція, гребінцевий орнамент, неоліт, азово-дніпровська культура, Приазов'я, Північне Причорномор'я

Olha Demchenko
ORCID.ORG/0000-0001-5116-4273,
PhD (Archaeology), leading specialist
Odessa I. I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
olyadem7@gmail.com

ON THE POSSIBLE ROLE OF MIGRATION PROCESS IN SHAPING THE AZOV-DNIEPER CULTURE

Summary

The emergence of new techniques and technologies has always been one of the main issue of discussion in archaeology. Especially in the case of innovations introduced from outside rather than development of the local tradition. Was it the result of migrations or was it just the transmission of «fashion trends»? Were environmental changes the cause of their spread, and if so, which exactly were?

In 2019, the author continued excavations the single-layer site Chapayevka in the Azov Sea region. The results of excavations confirmed the emergence of a completely different population in the region in the early 6th Mill. BC, which is radically different from the local Late Mesolithic and Early Neolithic societies. Previously, this group has never been considered separately. In the literature, it is customary to refer them to the earliest period of the Azov-Dnieper culture. Nevertheless, the uniqueness of the materials allowed us to assume the presence of migration movements at the beginning of the 6th Mill BC. It was really newcomer population who left the Chapayevka type sites and later, as a result of mixing (or maybe giffusion) with the local residents, the Azov-Dnieper culture in its classical form was formed.

According to radiocarbon dating, in the Northern Pontic Region comb-ornamented pottery appeared in quantities at the beginning of the 6th mill. BC. Around the same time, impresso ware appeared in the European continent (Thessaly, Adriatic, Southeast Balkans etc.). The most likely cause event triggered the spread of early farmers, by different routes out of West Asia and the Near East was climate changes of aridity of 8200 cal BP. Perhaps the population could also move eastward to the Northern Pontic Region (water and/or landway).

We will try to prove the fact of the migration proces but not only spread of the fashion trend in to Ukrainian steppe region in the very beginning of the 6th millennium BC. on example of Chapayevka type sites. After reviewing the numerous literature about ancient migrations and based on our regional specifics, we created a fairly simple scheme that combines various criteria. As a result, we have four thematic blocks of our evidence base.

The main idea of the article is considering the causes and possible penetration paths of newcomers in to the region. Comparison of the materials identifies the weather it was a real migration of an identical population but not only borrowing of "fashion trend". This research will allow to revise the set of contemporary outdated explanations

of the Neolithisation of the Northern Pontic region. The results will enable to explain the migration routes and the ways of spreading Neolithic innovations.

Key words: *migration, comb ornamentation, Neolithic, Azov-Dnieper culture, Azov Sea region, Northern Pontic region*

Постановка проблеми. Поява нових технік та технологій виробництва завжди була і буде головною темою для дискусій в археологічній науці. Особливо, коли мова йде не про планомірний розвиток місцевих традицій, а про принесені ззовні новації. Це могло бути результатом як міграційних процесів, так і розповсюдження певних ідей (певних «модних тенденцій») на великі відстані без переміщення великих груп носіїв немісцевої культури.

Період неоліту справедливо вважається інноваційним етапом розвитку людства. Складність та багатовекторність процесів, які відбувались в цю епоху породили безліч теорій та гіпотез стосовно неолітизації як на глобальному так і на регіональному рівнях дослідження.

Процес неолітизації Північного Причорномор'я вже багато десятиліть являється основною темою для дослідників неоліту України. Усталена парадигма заключається в тому, що певні неолітичні новації сприймалися місцевим населенням і певною мірою трансформували їх матеріальну культуру. Стабільна присутність сильного місцевого компоненту протягом цього періоду в матеріальних комплексах археологічних культур Причорномор'я відкидала можливість масштабних міграційних процесів (принаймні великих груп населення, які були спроможні протягом певного періоду зберігати свою ідентичність) аж до періоду появи в Україні суспільств лінійно-стрічкової кераміки та трипілля-кукутені.

В 1990 році в Північному Приазов'ї було проведено розкопки неолітичної стоянки Чапаєвка (Котова, Рассамакин, 2001). В 2019 розкопки році були продовжені (під керівництвом Котової Н. та Демченко О.) (Котова, Демченко, 2020). Аналіз матеріального комплексу дозволив віднести стоянку до етапу 1а азово-дніпровської культури (Котова, 2015, с. 33). Аналогічні матеріали також відзначені на поселеннях Семенівка, Кам'яна Могила, Бабіне в Приазов'ї, і на Кримському півострові. Група цих пам'яток не вписується в загальну

парадигму неолітизації України, яка досі існувала в науковій літературі. Результати розкопок підтвердили появу в регіоні на початку 6 тис. до н.е. населення, яке відрізняється від місцевих пізньомезолітичних та ранньонеолітичних суспільств. Слід відзначити, що стоянка Чапаєвка є, свого роду, унікальною пам'яткою, оскільки містить лише один культурний шар. Чистота комплексу та ранні радіо вуглецеві дати (5900-5700 BC) роблять його еталонним для ранніх азово-дніпровських пам'яток.

Метою цієї статті є створення схеми з окремими тематичними блоками, які дозволяють припустити міграційні процеси на початку 6 тис до н.е. на прикладі ранніх пам'яток азово-дніпровської культури (типу Чапаєвка). Кожен блок був проаналізований з урахуванням археологічних та кліматичних характеристик.

Схема та теоретичне підґрунтя.

Проаналізувавши чисельну літератури стосовно давніх міграцій та виходячи зі специфіки найраніших пам'яток азово-дніпровської культури ми створили досить просту схему, яка об'єднує різні критерії. В результаті ми маємо чотири тематичних блоки доказової бази (Рис. 1). Суть кожного з блоків показати ті критерії, наявність яких є обов'язковою для припущення міграційних процесів на початку 6 тис. до н.е., в результаті яких на території України з'явилися пам'ятки типу Чапаєвка.

Блок 1. «Totally different». Суть цього блоку полягає у тому, що аби зафіксувати елементи «прийшлої культури» вони повинні бути не властиві для місцевого населення, а їх аналоги та/або прототипи фіксуватися на іншій території. При чому відмінність повинна бути очевидною і масовою в кількісному розумінні. Крім того, археологічно міграцію можна фіксувати якщо весь (або принаймні більша частина) матеріального комплексу радикально відрізняється від локального. Якщо в певній культурі з'являється не типові елементи (наприклад орнаментальній мотив на традиційному посуді тощо), то це може бути свідченням запозичення «модного тренду» через обмінні процеси, інфільтрації в соціум окремих вихідців з інших територій, імітування тощо, а не доказом міграційних рухів. Тобто, наявність окремих елементів матеріальної культури не можуть бути достатнім доказом міграції населення.

Блок 2. «Free place». Для того щоб значна група переселенців зайняла нову територію необхідна наявність сприятливих, в географічному розумінні,

умов. Регіон, який вже заселений локальними групами людей не завжди здатний прийняти мігрантів. Навіть якщо ресурсна база спроможна забезпечити потреби обох суспільств (місцевого та прийшлого) і локальні групи неконфліктно сприймають мігрантів, то, скоріше за все, буде відбуватись досить швидка інфільтрація мігрантів в місцевий соціум. В результаті дифузії можна буде фіксувати лише нові елементи в старій культурній традиції. В такому випадку відрізнити міграцію від поширення «модного тренду» лише на археологічному матеріалі досить складно. Тобто, для прийшлого населення необхідний умовно вільний простір, де мігранти зможуть зберігати свою ідентичність протягом кількох поколінь.

Блок 3. «I am from...». Головною метою цього блоку є спроба виявити регіон походження культури мігрантів та визначити найближчі аналогії серед неолітичних пам'яток інших територій. Це дасть змогу не лише зрозуміти звідки могло прийти нове населення, але й визначити ймовірний шлях та першопричини цього переміщення.

Блок 4. «After party». Міграція – процес кінечний. З приходом на нову територію культура мігрантів змінюється під впливом природного середовища та наявної ресурсної бази. Неминучим процесом є контакт з локальною культурою. В результаті чого, як в місцевій так і в прийшлій культурі з'являються нові елементи. Швидкість та ступінь змін залежить від багатьох факторів: чисельності групи мігрантів, можливості/не можливості підтримувати родинний зв'язок з населенням «початкового» регіону тощо.

Практичне застосування схеми та результати.

Пам'ятки типу Чапаєвка представляють особливий інтерес для вивчення культурних змін у ранньому неоліті Північного Причорномор'я, оскільки знайдені там матеріали відображають початкові етапи появи монохромної плоскодонної кераміки з гребінцевим орнаментом в регіоні. Кременевий комплекс Чапаєвки демонструє унікальний набір інструментів на широких та середніх пластинах, з віялоподібними скребками, з відносною макролітизацією технокомплексу та відсутністю геометричних мікролітів

(Котова, Демченко, 2020). Загалом, матеріали знайдені на стоянці контрастують з комплексами місцевої сурської культури, для якої характерна мікролітична індустрія з чисельними мікропластинками, геометричними мікролітами, мікроскребками та гостродонною керамікою з прокресленим та ямковим орнаментом. Кременевий комплекс Чапаєвки швидше нагадує комплекси VI-го тисячоліття з неолітичних Південно-Східної Європи та Фракії, де в кінці 7 – на початку 6 тис. до н.е. також відзначена монохромна кераміка з гребінцевим орнаментом.

Період 6300-6000 років до н.е. співвідноситься з етапом аридизації клімату, що фіксується за геологічними та палеоботанічними даними в стратиграфічних колонках пам'яток степової зони України. Зрештою, така кліматична ситуація, яка дістала назву «подія 8200 BP», зафіксована для всієї території Європи (Weninger, Alram-Stern, Bauer, 2005; Budja 2007; Todorova, 1998). І саме ця подія стимулювала рух неолітичного населення в багатьох регіонах.

Через кліматичні зміни населення сурської культури, яке займало, у тому числі, степову зону України зміщується в північному напрямку. Про це свідчать майже повне зникнення пам'яток в Приазов'ї та їх різке збільшення в північній частині степової зони. В результаті утворилася відносно порожня територія. Не виключено, що саме спустошення цього регіону в період аридизації могло посприяти появі населення ранньої азово-дніпровської культури в Приазов'ї, яке із поліпшенням кліматичної обстановки стало привабливим для мігрантів.

Палінологічні дослідження проб з розрізів Чапаєвки підтвердили, що період існування стоянки збігається з фазою поліпшення клімату після аридизації (Котова, Безусько, Ковалюх, 2000: 98). Це підтвердив також геологічний аналіз процесу ґрунтоутворення, що був проведений у 2019 році (Котова, Демченко, 2020: Додаток 5).

Поява кераміки з гребінцевим орнаментом в Північному Причорномор'ї не одноразово ставала предметом досліджень українських археологів.

Причини та час розповсюдження цього типу виробів в Україні довгий час були суперечливими. В.М. Даниленко вважав, що перша кераміка з гребінцевим орнаментом з'явилася в середовищі дніпро-донецької культури під впливом лісової зони Росії. Він припустив, що під впливом дніпро-донецької культури гребінцевий орнамент поширився серед населення Буго-Дністровського межиріччя та на Балкани (Даниленко 1962: 24; 1969: 156). Цю ідею підтримали й інші археологи (Телегін 1968: 170, 191; Маркевич 1974 та інші). Проте, на початку 1990-х років стало очевидно, що відбитки гребінки з'являються в степовій зоні раніше, ніж на Півночі.

Інша точка зору пов'язувала появу гребінцевої кераміки на Нижньому Доні з впливом населення Уралу, пояснюючи це подібністю форм та орнаментальних композицій на посуді обох районів (Даниленко 1969: 39; Котова 1994). Однак нові дослідження показали, що кераміка з гребінцевим орнаментом в Північному Причорномор'я була старшою, ніж на Південному Уралі. Д. Гаскевич віродив ідею Даниленка про схожість дніпровсько-донецької та буго-дністровської гребінцевої кераміки з керамікою Кардіум Середземномор'я (Даниленко 1969: 203) і припустив морські міграції із Заходу в степову зону Причорномор'я приблизно в середині VII тисячоліття до н.е. (Гаскевич 2010: 247). Він приходить до висновку, що українська кераміка з гребінцевим орнаментом була старшою або синхронною до подібної кераміки Східної Адріатики. Згідно його гіпотези, обидва обидві традиції можуть походити з одного джерела, розташованого на Близькому Сході або в Північній Африці, де існували ранні традиції оздоблення посуду відбитками гребінки.

Досить складно прийняти ідею про появу кераміки з гребінцевим орнаментом в середині 7 тис. до н.е., так як неможливо уявити, що поява кераміки імпресо у буго-дністровського населення могла статися одночасно з Левантійським регіоном, і як мінімум на 500 років раніше ніж на інших частинах європейського континенту (Фессалія, Балкани, Південно-Східні

Балкани). До того ж, базується ця гіпотеза на декількох фрагментах кераміки з багатошарових поселень і вони цілком могли походити з більш пізніх шарів.

В районі Азовського моря та степової частини долини Дніпра поява посуду з гребінцевим орнаментом була пов'язана з формуванням азово-дніпровської культури. Її кераміка виготовлялася з додаванням піску у глину та мала схожість із керамікою імпресо в орнаментативній та формах посуду. Хронологічно це припадає на початок 6 тис. до н.е.

Походження традиції імпресо пов'язане з Левантійським регіоном, звідки вона поширюється у кількох напрямках. Найближчими для України регіонами, де зафіксовано поширення кераміки імпресо є Західне (Греція) та Східне (Північно-Західна Анатолія) узбережжя Егейського моря, а також Фракія (Болгарія та Мармурове море). Цей тип кераміки з'явився тут майже синхронно – приблизно 6100 – 6000 рр. до н. е. (Winn, Shimabuku, 1989: 92; Reingruber, 2008). Але, незважаючи на майже одночасну появу в Егейському морі, західна та східна частини регіону мають суттєві відмінності як у технології виготовлення кераміки, так і в інших областях матеріальної культури. Серед іншого, важливою відмінністю є наявність відбитків гребінки на материковій Греції та Болгарії та майже повна їх відсутність на Егейському узбережжі Анатолії та регіону Мармурового моря (Cilingiroglu, 2016: 83). Пояснення цієї різниці можна знайти в матеріалах регіону Левантину, де перший етап існування культури імпресо був пов'язаний із орнаментом у вигляді зацепів, нігтьових вдавлень та відбитків дрібних гострих інструментів, які представляли собою окремі елементи орнаменту, що повторювались по всьому тілу посудини. Також відзначено використання інструментів з двома і більше кінцями, типу гребінки або виделки, однак навіть у цьому випадку, у найранішій фазі, такий орнамент виконувався індивідуальними відбитками – кілька разів у всьому тілі, не створюючи складних композицій. На більш пізньому етапі відбуваються важливі зміни в декоративному стилі. Набуває більшої популярності гребінцевий орнамент. Замість безсистемно розміщених елементів орнаменту на тілі посуду, відбитки

розташовуються в певному порядку, утворюючи таким чином композицію у вигляді смуг, зигзагів, горизонтальних або діагональних ліній. Іншим нововведенням на пізніх стадіях є поява «крокуючої» гребінки ("walking" comb ornaments) (Balossi, Frangipane, 2002: 8).

Таким чином, можна припустити, що перша хвиля міграції носіїв культури імпресо з Леванту була пов'язана з першим періодом її існування і досягла північно-західного узбережжя Анатолії та району Мармурового моря самому кінці 7-го - на початку 6-го тис. до н.е. Пізніше, наступна хвиля мігрантів також рушила в Егейський регіон, але в іншому напрямку. Відповісти на питання "Чому змінилася траєкторія руху населення?" і "чому обидві хвилі міграції майже одночасно досягли узбережжя Егейського моря?" досить складно. Тим не менше, з точки зору нашого дослідження стає очевидним, що якщо населення Північного Причорномор'я було пов'язане з носіями традиції імпресо, то їх шлях пролягав через територію материкової Греції та Болгарії, а не через Анатолію та регіон Мармурового моря.

У той же час просування населення на таку велику відстань (навіть враховуючи можливість швидкого просування по морю) можливе лише у випадку широкомасштабної міграції. Зрозуміло, що кількість людей у групах мігрантів повинна бути достатньою для збереження ідентичності. Цікавою особливістю культури імпресо є те, що її швидке поширення збігається із заснуванням нових поселень. На таких пам'ятках як Неа-Нікомедія, Яниця Б, Анзабегово у північному регіоні Егейського моря та Паляниця-Платото, Копривець у Болгарії шари з керамікою імпресо найнижчі (Alram-Stern, 1996; Stefanova, 1996; Todorova, 1990). Передбачається, що саме мобільність людини, а не лише просування ідей, відіграла ключову роль у розповсюдженні кераміки імпресо на великі відстані (Cilingiroglu, 2016: 89).

Відсутність місць з керамікою імпресо між Болгарією та Азово-дніпровським культурним регіоном можна пояснити змінами в басейні Чорного моря. На початку VI століття до н. е. рівень Чорного моря був набагато нижчим за сучасний, а берегова лінія безпосередньо з'єднувала

узбережжя Болгарії та Степовий Крим (Yanko, 2014), де також зафіксовані пам'ятки азово-дніпровської культури (могильник Долинка, Фронтове, Лугове ін.). Якщо ця теорія вірна, то відсутність пам'яток типу Чапаєвка на узбережжі Чорного моря між Болгарією та Кримом виглядає цілком логічно, оскільки вони мають знаходитися під водою.

Український вектор просування населення культури імпресо, очевидно, не був тривалим. Він був перерваний до появи першої кераміки з білим розписом на Балканах (5800-5700 до н.е.). Ймовірно, що досить різке зникнення контакту відбулося через зміну рівня Чорного моря, що «розірвало» шлях міграційного руху. За іншим сценарієм, сама поява носіїв нової традиції на Балканах могла змінити «геополітичну» ситуацію, що призвело до повного відокремлення культурного розвитку мігрантів в Причорномор'ї та їх генетично-споріднених груп на заході.

Розрив стабільного контакту мігрантів з Південно-Східною Європою та Балканами також призвів до поступової трансформації матеріальної культури населення, яке залишило пам'ятки типу Чапаєвка. На відміну від найдавніших пам'яток, після 5750 р. н. е. азовсько-дніпровська культура вже успадкувала деякі місцеві традиції. Тобто, лише через кілька поколінь, в результаті змішування з місцевим населенням, на другому етапі розвитку азово-дніпровської культури, населення переймає елементи місцевого (Сурського) технокомплексу.

Нові елементи також з'явилися у сурській кераміці (гребінцевий орнамент на старих формах посуду, пласке дно, коміречь на вінці). Цей вплив є найбільш помітним у колекціях ділянки Кізлевий 5 (Kotova, Tuboltsev, 2013), нижньому шарі Стрільчої скелі та на поселенні Кам'яна Могила 1 (Котова, 2003).

Остаточне вирішення питання зв'язку раннього азово-дніпровського населення з культурою імпресо стане можливим лише після більш масштабних розкопок та археологічних розвідок в регіоні, а також більш детального порівняння всіх матеріалів. Тим не менше, з огляду на

вищесказане, гіпотеза щодо появи групи мігрантів та їх ролі у формуванні азово-дніпровської культури на початку 6 тис. до н.е. виглядає досить переконливо.

Список використаних джерел та літератури

- Гаскевич, 2010 – Гаскевич Д.Л. Северопонтийское импресо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы // *Stratum plus*. 2010. № 2. С. 213–251.
- Даниленко, 1962 – Даниленко В. Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959–1960 гг. // *КСИА АН УССР*. 1962. Вып. 12. С. 23–27.
- Даниленко, 1969 – Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древнейшей истории Юго-Восточной Европы. Киев: Наукова думка, 1969. 257 с.
- Котова, 1994 – Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая область // *Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України*. Ковель: Вежа, 1994. С. 1–143.
- Котова, 2003 – Котова Н. С. Неолитизация Украины. Киев: Шлях, 2003. 268 с.
- Котова, 2015. – Котова Н.С. Древнейшая керамика Украины. Киев; Харьков: Майдан, 2015. 154 с.
- Котова, Безусько, Ковалюх, 2000 – Котова Н.С., Безусько Л.Г., Ковалюх М.М. Население эпохи неолита-раннего энеолита западного Приазовья и окружающая среда // *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*. 2000. Т.VIII. С. 89–108.
- Котова, Демченко, 2020 – Котова Н.С., Демченко О.В. Звіт про археологічні розкопки стоянки епохи неоліту «Чапаєвка». Архів НА ІА НАНУ. 2020. 14 с.
- Котова, Рассамкин, 2001 – Котова Н.С., Рассамкин Ю.Я. Стоянка азово-днепровской культуры у с. Чапаевка на реке Молочной // *Древности Северского Донца*. 2001. Вып. 5. С.19–26.
- Маркевич, 1974 – Маркевич В. И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. Кишинев: Штиинца, 1974. 174 с.
- Телегин, 1968 – Телегин Д. Я. Днепро-донецкая культура. Киев: Наукова Думка. 1968. 254 с.
- Alram-Stern, 1996 – Alram-Stern E. Die Ägäische Frühzeit. Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996 [in German]
- Balossi, Frangipane, 2002 – Balossi F. & Frangipane M. La ceramica impressa del Vicino Oriente // *Le ceramiche impresse nel neolitico antico: Italia e Mediterraneo*. Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, 2002. P. 3–16.
- Budja, 2007 – Budja, M. The 8200 calBP 'climate event' and the process of neolithisation in south-eastern Europe // *Documenta Praehistorica*. 2007. XXXIV. P. 191–201.
- Cilingiroglu, 2016 – Cilingiroglu C. Impressed Pottery as a proxy for connectivity in the Neolithic Aegean and Eastern Mediterranean // *Of Odysseys and Oddities: Scales and modes of interaction between Aegean societies and their neighbours*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Oxbow Books. 2016. P. 75–96.
- Kotova, Tuboltsev, 2013 – Kotova N. S., Tuboltsev O.V. The Neolithic site Kizlevy 5 in the Dnieper rapids region (Ukraine) // *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della regione Friuli Venezia Giulia*. 2013. XVIII. P. 33–52.
- Reingruber, 2008 – Reingruber A. Die Argissa-Magula: das frühe und das beginnende mittlere Neolithikum im Lichte transägäischer Beziehungen. Bonn: Habelt, 2008. 702 s.
- Stefanova, 1996 – Stefanova T. A comparative analysis of pottery from the «Monochrome Early Neolithic Horizon» and «Karanovo I Horizon» and the Problems of the Neolithization of Bulgaria // *Documenta Praehistorica*, 1996. XXIII. P. 15–38.
- Todorova, 1990 – Todorova H. Das Frühneolithikum Nordbulgariens im Kontext des ostbalkanischen Neolithikums // *Ersten Bauern*. Ausstellungskatalog. Zürich: Schweizerisches Landesmuseum, 1990. S. 71–76.
- Weninger, Alram-Stern, Bauer, 2005 – Weninger, B., Alram-Stern, E., Bauer, E., Clare, L., Danzeglocke, U., Jöris, P. et al. Die Neolithisierung von Südosteuropa als Folge des abrupten Klimawandels um 8200 calBP // *Klimaveränderung und Kulturwandel in neolithischen Gesellschaften Mitteleuropas 6700-2200 v. Chr.* RGZM-Tagungen, 2005. Band 1. S. 75–117.
- Winn, Shimabuku, 1989 – Winn, S. & Shimabuku, D. Pottery // *Achilleion, a Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, 1989. – P. 75–164.
- Yanko, 2014 – Yanko V., Mudie P., Kadurin S., Larchenkov E. Holocene marine transgression in the Black Sea: New evidence from the northwestern Black Sea shelf // *Quaternary international*. 2014. 345. P. 10–18.

References

Gaskevich, 2010 – Gaskevich D. L. Severo-pontijskoe impresso: proiskhozhdenie neoliticheskoy keramiki s grebenchaty`m ornamentom na yuge Vostochnoj Evropy` [The North Pontic Impresso: The Origins of the Neolithic Comb ornamented pottery in the Southern Eastern part of Europe] // *Stratum plus*. 2010. 2. S. 213–251. [in Russian]

- Danilenko, 1962 – Danilenko V. N. Arkheologicheskie issledovaniya v zonakh stroitel'stva GE'S na Yuzhnom Buge v 1959-1960 gg. [Archaeological research in the zones of construction of HES on the Southern Bug in 1959-1960] // *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii AN USSR*. 1962. 12. S. 23–27 [in Russian]
- Danilenko, 1969 – Danilenko V. N. Neolit Ukrainy [Neolithic in Ukraine]. Kiev: Naukova dumka. 1969. 257 s. [in Russian]
- Kotova, 1994 – Kotova N. S. Mariupol'skaya kul'turno-istoricheskaya oblast' [Mariupol cultural and historical region] // *Arheologichni pamyatky` ta istoriya starodavn`ogo naselennya Ukrainy`*. Kovel: Vezha, 1994. S. 1–143 [in Russian]
- Kotova, 2003 – Kotova N. S. Neolithization in Ukraine. Oxford: John and Erica Hedges Ltd. 2003. 300 p.
- Kotova, 2015 – Kotova N. S. Drevnejshaya keramika Ukrainy [The oldest pottery in Ukraine]. Khar'kov: Majdan, 2015. 154 s. [in Russian].
- Kotova, Bezus'ko, Kovalyuh, 2000 – Kotova N.S., Bezus'ko L.G., Kovalyuh M.M. Naselenie epohi neolitarnogo eneolita zapadnogo Priazov'ya i okruzhayushchaya sreda [Population of the Neolithic-Early Eneolithic period of the western Azov region and the environment] // *Starozhitnosti Pivnichnogo Prichornomorya i Krimu*. 2000. T. VIII. S. 89–108 [in Russian]
- Kotova, Demchenko, 2020 – Kotova N.S., Demchenko O.V. Zvit pro arkheologichni rozkopky stoianky epokhy neolitu «Chapaievka» [Report on archeological excavations of the Neolithic site "Chapayevka"]. *Arkhiv NA IA NANU*. 2020. 14 s. [in Ukrainian]
- Kotova, Rassamakin, 2001 – Kotova N.S., Rassamakin YU.YA. Stoyanka azovo-dneprovskoj kul'tury u s. Chapaevka na reke Molochnoj [The site of the Azov-Dnieper culture near the village. Chapaevka on the Molochnaya River] // *Drevnosti Severskogo Donca*. 2001. Vyp. 5. S. 19–26 [in Russian].
- Markevich, 1974 – Markevich V. I. Bugo-dnestrovskaya kul'tura na territorii Moldavii [Bug-Dniester culture on the territory of Moldova]. Kishinev: SHtiinca, 1974. 174 s. [in Russian].
- Telegin, 1968 – Telegin D. YA. Dnepro-doneckaya kul'tura. Kiev: Naukova Dumka. 1968. 254 s. [in Russian].
- Alram-Stern, 1996 – Alram-Stern E. Die Ägäische Frühzeit. Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996. [in German]
- Balossi, Frangipane, 2002 – Balossi F. & Frangipane M. La ceramica impressa del Vicino Oriente // *Le ceramiche impresse nel neolitico antico: Italia e Mediterraneo*. Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, 2002. P. 3–16.
- Budja, 2007 – Budja, M. The 8200 calBP 'climate event' and the process of neolithisation in south-eastern Europe // *Documenta Praehistorica*. 2007. XXXIV. P. 191–201.
- Cilingiroglu, 2016 – Cilingiroglu C. Impressed Pottery as a proxy for connectivity in the Neolithic Aegean and Eastern Mediterranean // *Of Odysseys and Oddities: Scales and modes of interaction between Aegean societies and their neighbours*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Oxbow Books. 2016. P. 75–96.
- Kotova, Tuboltsev, 2013 – Kotova N. S., Tuboltsev O.V. The Neolithic site Kizlevy 5 in the Dnieper rapids region (Ukraine) // *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della regione Friuli Venezia Giulia*. 2013. XVIII. P. 33–52.
- Reingruber, 2008 – Reingruber A. Die Argissa-Magula: das frühe und das beginnende mittlere Neolithikum im Lichte transägäischer Beziehungen. Bonn: Habelt, 2008. 702 s. [in German]
- Stefanova, 1996 – Stefanova T. A comparative analysis of pottery from the «Monochrome Early Neolithic Horizon» and «Karanovo I Horizon» and the Problems of the Neolithization of Bulgaria // *Documenta Praehistorica*, 1996. XXIII. P. 15–38.
- Todorova, 1990 – Todorova H. Das Frühneolithikum Nordbulgariens im Kontext des ostbalkanischen Neolithikums // *Ersten Bauern*. Ausstellungskatalog. Zürich: Schweizerisches Landesmuseum, 1990. S. 71–76. [in German]
- Weninger, Alram-Stern, Bauer, 2005 – Weninger, B., Alram-Stern, E., Bauer, E., Clare, L., Danzeglocke, U., Jöris, P. et al. Die Neolithisierung von Südosteuropa als Folge des abrupten Klimawandels um 8200 calBP // *Klimaveränderung und Kulturwandel in neolithischen Gesellschaften Mitteleuropas 6700-2200 v. Chr.* RGZM-Tagungen, 2005. Band 1. S. 75–117. [in German]
- Winn, Shimabuku, 1989 – Winn, S. & Shimabuku, D. Pottery // *Achilleion, a Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, 1989. – P. 75–164.
- Yanko, 2014 – Yanko V., Mudie P., Kadurin S., Larchenkov E. Holocene marine transgression in the Black Sea: New evidence from the northwestern Black Sea shelf // *Quaternary international*. 2014. 345. P. 10–18.